

8. Długosz J. *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście* / [przekład K. Mecherzynskiego] / J. Długosz. – Kraków : W drukarni «Czasu», 1869. – T. IV. Ks. XI, XII. – [8], 678, 23 s.
9. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej* / [wid. J. Fijalek i W. Semkowicz]. – Kraków, 1932-1948. – T. I. – [4], 771 s.
10. List wojta z Bratjanu do Wielkiego Mistra zakonu z dnia 8 lutego 1432 r. // *Miesięcznik Heraldyczny* (далі – МН). – 1913. – № 11-12. – S. 191-192.
11. Piekosiński F. *Heraldyka polska wieków średnich* / F. Piekosiński. – Kraków : Z drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1889. – [2], 487 s.
12. Piekosiński F. *Studia, rozprawy i materyaly z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego* / F. Piekosiński. – Kraków, 1907. – T. VII. – Z. 2. – 138 s.
13. Prochaska A. Czy możliwa jest identyczność kniazów Nieswieskich z Korybutowiczami / A. Prochaska // МН. – 1912. – № 5-6. – S. 88-92.
14. Prochaska A. O identyczności ks. Fedka Nieswizkiego z Fedorem Korybutowiczem / A. Prochaska // МН. – 1913. – № 11-12. – S. 192-194.
15. Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fed'ka Nieswizkiego / J. Puzyna // МН. – 1911. – № 1-2. – S. 6-15; № 3-4. – S. 43-47; № 5-6. – S. 74-82.
16. Puzyna J. W sprawie Fedka Nieswizkiego / J. Puzyna // МН. – 1912. – № 1-2. – S. 18-26; № 3-4. – S. 58-65.
17. Puzyna J. Nieco faktow do sprawy Fedka Nieswizkiego / J. Puzyna // МН. – 1913. – № 9-10. – S. 145-151.
18. Puzyna J. *Korybutowicze Nieswizcy* / J. Puzyna // МН. – 1930. – № 6. – S. 105-119.
19. Radziminski Z. L. W sprawie pochodzenia Fed'ka Nieswizkiego / Z. L. Radziminski // МН. – 1911. – № 9-10. – S. 142-150; № 11-12. – S. 182-185.
20. Radziminski Z. L. Jeszcze w sprawie Fed'ka Nieswizkiego / Z. L. Radziminski // МН. – 1912. – № 5-6. – S. 93-95.
21. Radziminski Z. L. Itinerarze kn. Fedora Korybutowicza i kn. Fedka Nieswizkiego / Z. L. Radziminski // МН. – 1913. – № 11-12. – S. 194-200.
22. *Scriptores rerum Prussicarum*. – Leipzig : Verlag von. S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – VI, 730 s.
23. Semkowicz W. *Korybutowicze i Nieswizcy w swietle sfragistyki* / W. Semkowicz // МН. – 1913. – № 11-12. – S. 200-204.
24. Semkowicz W. *Losk i wygasnicie Korybutowiczow* / W. Semkowicz // *Rocznik towarzystwa heraldycznego we Lwowie*. – Krakow, 1926. – T. VII. – S. 197-209.
25. Sochaniewicz K. *Przyczynek do rozwoju herbu ksiazat Zbarazkich* / K. Sochaniewicz // МН. – 1914. – № 5-6. – S. 118-120.
26. Stadnicki K. *Bracia Władysława-Jagielly Olgerdowicza króla Polski, wielkiego xięcia Litwy* / K. Stadnicki. – Lwów : Z drukarni Zakładu Narod. im. Ossolinskich, 1867. – 416, 38 s.
27. Strykowski M. *Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi* / M. Strykowski. – Warszawa, 1846. – T. II. – [4], 572 s.
28. *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio* / [Ed. E. Martene, U. Durand]. – Parisiis, 1733. – T. VIII. – LIV, 1564, [34] s.
29. Wolff J. *Rod Gedimina* / J. Wolff. – Krakow : W drukarni Wl. L. Anczyca i Spolki, 1886. – VIII, 172 s.

Крилова А.М.

УДК 930.2 (477.7)

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЗИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Інтенсифікація процесу мобілізації земельної власності після реформ 1860-1870-х років, обумовила потребу в детальних даних по характеристиці окремих землеволодінь на рівні регіонів. Операції по переходу землі від одного власника до іншого шляхом купівлі-продажу потребували реальної земельної оцінки. Крім того, в країні існувала потреба встановлення правильних основ оподаткування.

Оцінка землеволодінь ініціювалися на державному рівні і здійснювалися системою позикових установ – Товариством взаємної земельної позики і Дворянським та Селянським земельними банками. Основною метою цих робіт було виявлення економічного стану окремих земельних ділянок, з метою їх подальшої оцінки.

Описово-статистичні документи, які формувалися в процесі оцінки землі, є важливим джерелом дослідження землеволодінь та землекористування на регіональному рівні.

Особливо актуальним дослідження цього комплексу джерел стає для поліетнічних та полікультурних регіонів із складною історією заселення та господарського освоєння, яка вплинула на багатогранність земельних відносин на їх території. Одним з таких регіонів є Північне Приазов'я, до якого ми відносимо Мелітопольський та Бердянський повіти Таврійської губернії, а також Олександрівський, Бахмутський та Маріупольський повіти Катеринославської губернії.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження є оціночні операції позикових установ, а предметом – комплекс первинних описово-статистичних документів, які формувалися в процесі їх проведення.

У зв'язку із цим, метою дослідження є висвітлення особливостей процесу формування описово-статистичних документів оцінки земель, визначення їх теоретичної первинної кількості.

В історіографії питання виділяються декілька авторів, які в своїх працях досліджували історію позикових установ та особливості їх документації.

В ґрунтовній роботі по історії державної банківської системи Н.А. Проскураєвої «Земельные банки Российской империи» [35] повністю простежено історію формування та діяльності Дворянського та Селянського банків. Особливо цінним є реконструкція оціночної роботи банківських працівників, умов їх роботи та загальна характеристика документів, які вони створювали. Також досить цікавим є аналіз впливу земельних банків на мобілізацію земельної власності в Російській імперії. На прикладі Дворянського банку було проаналізовано процес купівлі-продажу землі.

Найбільше значення серед методологічних праць, які розкривають особливості роботи з описово-статистичними джерелами, мають дослідження вчених Московського державного університету на чолі з І.Д. Ковальченко. Їх праці присвячені особливостям джерелознавчого аналізу масових статистичних даних по селянському і поміщицькому землеволодінню та землекористуванню. Особливо слід виділити характеристику документації Дворянського банку, виділення етапів оціночної діяльності та характеристику інформаційних можливостей оціночних описів. Особливо важливим є реконструкція порядку зберігання та знищення банківських справ, процесу їх відкладення у архівах [4, с. 41].

Н.В. Єлісеєва дослідила статистичні публікації Дворянського Банку як джерело з вивчення поміщицького господарства Росії кінця 19-поч. 20 ст. В дисертації вона проаналізувала коло основних документів Банку, особливості їх формування та інформаційну базу [1].

Всі вищезазначені автори висвітлюють окремі, вкрай важливі аспекти діяльності позикових установ, але робіт присвячених аналізу описово-статистичних документів дослідження землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я знайдено не було.

У зв'язку із цим, у даній статті розглянемо особливості формування оціночної документації Товариства взаємної земельної позики, Селянського та Дворянського банків. Основні правила і методи опису землеволодіння позиковими установами, а також структура їх описово-статистичних документів, регламентувалися окремими правилами і розпорядженнями, та залежали від конкретної банківської операції.

Основною операцією Товариства взаємної земельної позики та Дворянського банку було видання позик під заставу земельної власності. Під час видання позики проводилася оцінка майна. Оцінка могла бути нормальною і спеціальною. Як у Товариства так і у Дворянського банку були свої окремі інструкції по проведенню цих оцінок.

Товариством взаємної земельної позики оцінка майна проводилася на основі інструкцій, складених Правлінням Товариства, та затверджених Міністром фінансів [36, с. 747]. Власник, який хотів отримати позик, повинен був звертатися до окружного відділу Товариства, або прямо до Правління в Санкт-Петербурзі. Він подавав засвідчену заяву, засвідчений план господарської зйомки, відомість про відсутність боргів і оціночний опис маєтку. Якщо оцінка була спеціальною, то після розгляду документів Правління робило розпорядження про складання перевірного опису маєтку, який складав повірений Товариства [3].

Інструкції стосовно оцінки маєтків в Дворянському банку було дві. Першу міністр фінансів затвердив 4 грудня 1885 року [44, с. 385-400], другу - 28 червня 1891 року [42, с. 95-104]. Для отримання позики під заставу маєтку в Дворянському банку власнику потрібно було представити: заставне свідоцтво, детальний оціночний опис маєтку, підписаний власником або його представником, а також плани та дані про землеволодіння [37, с. 266].

Для різних маєтків, які належали одній особі, але знаходилися в різних місцевостях позики повинні були видаватися окремо, на основі проведених для кожного нормальної або спеціальної оцінки [37, с. 265-266].

Розглянувши всі представлені документи, відділення повинно було збирати точні дані про дійсну вартість маєтку або ділянки, для купівлі якого видавалася позика [44, с. 332-333].

Як при нормальної так і при спеціальній оцінці позичальник заповнював оціночний опис. Якщо оцінка була нормальною, то оцінщик просто перевіряв цей опис шляхом порівняння із заставним свідоцтвом, планами та іншими документами. Якщо в оціночному описі, планах, заставних свідоцтвах та актах укріплення кількість зручної землі не співпадала, то для застави по нормальної оцінці до уваги брався той документ, де вона була найменшою. Місцеві або центральні відділення мали право, за необхідністю, провести огляд маєтку. Якщо до складу маєтку входили солонці, плавні, очерет тощо, то всі подібні землі додавалися до площі зручної землі тільки після огляду [42, с. 96-97; 44].

При спеціальній оцінці оцінщиком проводився огляд маєтку, про час проведення якого власник сповіщався заздалегідь. Особа, яка була уповноважена, провести опис та оцінку, отримувала від Дворянського банку дані про сам маєток і про місцевість в якій він знаходиться. Сам оцінщик повинен був керуватися будь-яким приводом для самостійного збору подібних даних.

Оглянувши маєток, оцінщик представляв точні дані про сам маєток і господарство, яке в ньому велося, для чого складав на місці повірочний опис [42, с. 98]. Інструкція 1891 року затвердила таку програму повірочного опису: 1) Загальні дані про маєток. 2) Опис маєтку. 3) Ведення господарства в маєтку. 4) Витрати по маєтку. 5) Чистий прибуток по маєтку [42, с. 158-160].

Після складання повірочного опису, оцінщик повинен був представляти його власнику, чи особі яка його замішала, для підпису. У випадку, коли власник був незгоден із ним, він міг зробити відмітку та представити свої пояснення оцінщику або відділенню. Повірочний опис оцінщик представляв у відділення разом із

**ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЗИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО
ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я**

своїм висновком про оцінку майна. Висновок оцінщика повинен був вмщати викладення додаткових або помилково пропущених даних стосовно маєтку або місцевості, в якій він розташований [42, с. 99].

Крім оцінки, проводилася розцінка маєтків. Земля, яка потрапляла у власність позикової установи, розділялася на ділянки і продавалася частинами. Під час розцінки маєтків робили спеціальні описи по кожній ділянці, на які ділили попередню заставу. Необхідність таких описів обумовлювалася різницею господарських умов, в яких знаходилися окремі ділянки після їх виділення із загального складу маєтку. Часто розцінка маєтку проводилася значно пізніше першої застави. Розцінки без огляду проводилися у випадках, якщо ділянка, яку виділяли, мала дуже незначні розміри порівняно з усім маєтком, наприклад, її площа не була більше одного відсотка зручних земель всього маєтку, або якщо виділення ділянки не могло суттєво вплинути на ціну всього маєтку, чи коли маєток було закладено по нормальній оцінці і спеціального описання взагалі не було [18, с.7].

Опубліковані звіти Товариства взаємної земельної позики та Особливого Відділу Дворянського банку дають можливість визначити кількість виданих позик та маєтків розцінених по спеціальній оцінці за період з 1870 до 1 липня 1900 року (окремі роки визначалися за середніми річними показниками). По спеціальній оцінці за цей період було заставлено 234 маєтки по спеціальній оцінці та 23 по нормальній (табл. 1). В процесі проведення цих оцінок повинно було бути створено 257 власницьких та 234 повірочних описів [10-34].

Таблиця 1. Кількість маєтків заставлених в Товаристві, та теоретична кількість створених документів

	Бахмутський	Олександрійський	Маріупольський	Бердянський	Мелітопольський
Кількість маєтків по оцінці					
Спеціальній	61	154	16	3	0
Нормальній	7	13	3	0	0
Всього	68	167	19	3	0
Теоретична кількість створених описів					
Власницьких	68	167	19	3	0
Повірочних	61	154	16	3	0
Всього	129	321	35	6	0

Що стосується операцій проведених Дворянським банком, то за 1886-1900 роки, включно, було заставлено 199 маєтків по спеціальній оцінці та 85 по нормальній (табл. 2) [2; 7].

У зв'язку із необхідністю визначення теоретичної джерельної бази описово-статистичних документів, які було створено Дворянським банком з 1901 до 1915 рік (за цей період відсутні дані по повітам, але наявні дані по губерніям), нами було проаналізовано губернські дані за попередні 15 років.

Таблиця 2. Кількість маєтків заставлених в Дворянському банку та теоретична кількість документів

	Бахмутський	Олександрійський	Маріупольський	Бердянський	Мелітопольський
Маєтків за 1 період					
Спеціальна	111	57	8	6	17
Нормальна	39	34	5	1	6
Всього	150	91	13	7	23
Маєтків за 2 період					
Спеціальна		117			26
Нормальна		53			18
Всього		170			44
всього за 2 періоди		433			74
Теоретична кількість документів					
Документи за 1 період					
Власницькі	150	91	13	7	23
Повірочні	111	34	5	1	6
Всього	261	125	18	8	29
Документи за 2 період					
Власницькі		170			44
Повірочні		117			26
Всього		287			70
ВСЬОГО до-кументів		691			107

За період 1885-1900 рр. Дворянським банком на території всієї Катеринославській губернії було заставлено 1074 маєтків [2; 6]. Із цієї кількості на територію, яка досліджується (Олександрівський, Бахмутський та Маріупольський повіти) припадає 254 або 24%.

Враховуючи, що з 1901 до 1915 рр. включно землевласники Катеринославської губернії отримали 710 позик і припускаючи збереження по повітам тих самих пропорцій, які були у попередньому періоді, землевласники трьох повітів могли отримати 170 позик. Відповідні розрахунки по Таврійській губернії показали, що за період 1901-1915 рр. землевласники Бердянського та Мелітопольського повіту могли отримати 34 позики.

Для того щоб визначити розподіл спеціальних та нормальних оцінок за період з 1901 до 1915 рр. нами було розраховано відсоток цих оцінок в 1885-1900 роках. Так, в Мелітопольському та Бердянському повітах співвідношення становило 77% спеціальних та 23% нормальних, в Бахмутському, Маріупольському та Олександрівському – 69 і 31% відповідно.

Припускаючи збереження подібного розподілу між спеціальними та нормальними оцінками у період 1901-1915, в Бахмутському, Олександрівському та Маріупольському повітах із 170 маєтків, 117 було заставлено по спеціальній оцінці, 53 – по нормальній. В Бердянському та Мелітопольському повітах – 26 маєтків по спеціальній і 8 по нормальній оцінці.

Особливості позикових операцій Селянського банку, були дещо іншими ніж в Дворянському банку та Товаристві взаємної земельної позики. Умови видання позик потребували регіонального підходу до організації діяльності банку. Однак, Положення про Селянський банк 1882 р. закріплювало за Центральним управлінням прийняття рішень на всіх етапах угоди. 7 квітня 1883 були затверджені Правила дій Селянського банку та його відділень. Сільські товариства, товариства селян та окремі селяни, які просили позичку, до своєї заяви повинні були додавати проект умови із продавцем землі. Особи які продавали селянам землю із позикою Селянського банку представляли: план Спеціального чи Генерального межування (або копії) (під час продажу цілого маєтку), окладний листок на маєток, орендний договір або підписку, що земля не знаходиться у оренді [44, с. 332-333].

Другий період діяльності Селянського банку почався після затвердження Статуту 1895 р. Він регламентував три способи дій Селянського банку: 1) видання позик на купівлю землі, 2) купівлю землі за рахунок Селянського банку із наступним продажем їх селянам, 3) видання позик без допомоги Селянського банку на землі, які селянами вже куплені [38, с. 642-655]. Крім цього, до дій Селянського банку можна віднести ще дві – ліквідацію банківської землі та купівлю за свій рахунок маєтків іноземних вихідців.

Операція отримання позички залишилася такою ж як і в першому періоді. Але у штаті відділень з'явилися оцінщики, які самі проводили оцінку земельного майна. Все діловодство, висновки та документи відправляли до Ради банку. Якщо Рада дозволяла позичку, то відділення видавало її або відсилало посвідчення про розмір та умови позички [38, с. 651-655].

Новий статут Селянського банку, затвердив його право тимчасово, на 5 років (до 1 січня 1901 р.), купувати маєтки за свій рахунок [38, с. 644]. Дію операції неодноразово подовжували. Вона була заборонена тільки з 26 березня 1904 року до 14 липня 1905 року, у зв'язку із неспокійною ситуацією у країні [9; 39, с. 696; 40; 41, с. 125; 42, с. 313].

12 червня 1896 року була укладена інструкція, що безпосередньо регулювала правила оцінки земель, які Селянський банк купував за свій рахунок, а також мала значний вплив на оцінку землі під час укладання посередницьких угод. Інструкція була створена на основі тих правил оцінки, які використовували у Дворянському і Акціонерних банках [53, арк. 83-84].

Згідно інструкції купівлю, оцінку та огляд на місці проводили із метою детального опису маєтку та економічних умов найближчого та суміжного до нього району, визначення прибутковості, ціни маєтку та встановлення покупної ціни, яка могла бути надана за маєток [53, арк. 83-84; 56, арк. 11-14зв.].

В 1915 році купівля Селянським банком маєтків за свій рахунок отримала дещо інший зміст. В межах прийнятих урядом в 1915-1916 роках законів про ліквідацію майна іноземних вихідців, Селянський банк отримав право до 1 січня 1921 року купувати за свій рахунок їх нерухоме майно. Законом 13 грудня 1915 року Селянському банку було надано пріоритет у покупці подібних земель [9].

В циркулярі Селянського банку за № 9053 від 29 березня 1916 року [43, с. 4], зазначалося, що для оцінювання майна іноземних вихідців потрібно використовувати інструкцію 1896 року [43, с. 4-5]. При цьому від відділень вимагалось, через часту відсутність планів і актів володіння, в описі майна, зазначати окружні межі земельної ділянки. Під час продажу декількох маєтків, які належали одній особі, кожний продавався окремо (крім тих, які були разом заставлені в позикових установах) [43, с. 9].

Циркуляр до відділень від 21 квітня 1916 року за № 10827 вимагав, щоб під час купівлі Селянським банком земель іноземних вихідців відділення додавало до справ, які відправлялися до Центрального управління, копії оціночних доповідей, журнальних постанов тощо [43, с. 19].

Купівля Селянським банком земель за свій рахунок та інші операції неодмінно призводили до зосередження в його земельному фонді великих земельних площ. У зв'язку з цим, в 1906-1916 рр. тривала так звана ліквідація земельного запасу. Фактично, це був перепродаж селянам банківської землі. 19 лютого 1908 року Комітетом зі справ землевпорядкування була затверджена тимчасова інструкція про обґрунтування та порядок ліквідації земель, які належали Селянському банку. Банківські маєтки розділялися на ділянки, кожна з яких оцінювалася за правилами інструкції 1896 року, а потім продавалася або здавалася у оренду [5, с. 39; 44, с. 409].

Аналіз операцій Селянського банку з точки зору формування в процесі їх проведення описово-статистичних матеріалів, дає можливість зробити такі висновки. Під час реалізації справи по виданню позички, оцінщиком оформлювався оціночний опис [49] та доповідь по справі [50]. Якщо земля представлялася для купівлі Селянським банком за свій рахунок, то продавець сам складав опис маєтку, підписаний ним або

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЗИКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

його повіреним [48]. На основі цього опису та власного огляду оцінщик оформлював доповідь по справі про купівлю Селянським банком землі за свій рахунок [48, арк. 9].

Таким же чином, оформлювалася справа про купівлю земель іноземних вихідців. Але примусовість продажу обумовила те, що власник маєтку, скоріш за все, не складав опис маєтку. Початку справи передувала об'ява у Губернських Відомостях про оцінку майна, яке підлягало відчуженню. Потім маєток виставлявся на торги і якщо його купував Селянський банк, то оцінщик, на основі документів та власних спостережень, проводив огляд та оцінку маєтку [52, арк. 13-19].

За перший період діяльності Селянського банку (1882 – 1895 рр. включно) було видано 72 позики (табл. 3) [8; 46; 47].

Таблиця 3. Кількість виданих позик Селянським банком за два періоди діяльності

	Бахмутський	Олександрівський	Маріупольський	Бердянський	Мелітопольський
Позик за 1 період	29	34	6	1	2
Позик за 2 період	281	87	10	16	824
Всього	310	121	16	17	826

Для розрахунків повітових даних за період 1896-1915 рр. було взято дані трьох таблиць із опублікованих звітів банку «Средние поурездные цены на землю по различным видам операций Банка за 1908-1914 год», «Ссуды выданные в 1883-1898 гг.» та «Сведения об имениях, состоящих в залоге в 1897 до 1906 рр» [8; 45]. Ці дані дали можливість визначити кількість позик по окремим повітам за період з 1898-1906 та 1908-1915 рік.

Дані за 1896, 1897, 1907 та 1915 роки було визначено шляхом виявлення середньої кількості позик на рік. Для вирахування даних за 1896 та 1897 було взято середнє за період 1898-1906 рр. (під час розрахунків нами не бралися крайні показники). Середня кількість позик на рік на цей період склала в Олександрівському повіті 2, в Бахмутському – 6, в Маріупольському – 0.

Для визначення кількості позик за 1907 та 1915 рр., нами було розраховано середню річну кількість позик за період 1908-1914 рр. (крайні показники не враховувалися). Середня кількість позик за рік становила в Олександрівському – 1, в Бахмутському – 7, в Маріупольському – 0., в Бердянському – 0, в Мелітопольському – 57.

Слід пояснити дані по Бердянському та Мелітопольському повітам за 1896 та 1897 рр. Для цього ми порівняли дані таблиці «Ссуды выданные в 1883-1896 гг.» і показники таблиці «Сведения об имениях, состоящих в залоге в Крестьянского поземельного банка в 1897 г.». Кількість позик та площа землі повністю співпала, а це означає, що в 1896 та 1897 році позики в цих повітах не видавалися [8; 9].

Порівняння тих самих таблиць з точки зору кількості виданих позик по Маріупольському повіту, свідчить що за два роки могло бути видано не менше двох позик (шість позик всього за період 1884-1895, і 8 застав по даним на 1897 рік).

Все вищезазначене дає змогу зробити висновок, що за період з 1896 до 1915 р. в п'яти повітах Північного Приазов'я Селянським банком було видано приблизно 1218 позик.

Найбільша кількість позик відноситься до років Столипінської реформи, яка активізувала операції купівлі та продажу землі. Найменшу кількість позик видавали у повітах, де переважало надільне землеволодіння – в Бердянському та Маріупольському. Найбільша кількість позик була видана у Бахмутському та Мелітопольському повітах, які характеризувалися значним розвитком приватного землеволодіння. Середня кількість позик в Олександрівському повіті була пов'язана із його великою площею, але при цьому наявністю надільного землеволодіння іноземних колоністів.

Таким чином, за період з 1884 до 1915 рр. могло бути складено 1290 оціночних описів та стільки ж доповідей оцінщиків. Тобто загальна кількість описово-статистичних документів по позикам повинна була складати 2580 одиниць.

Що стосується купівлі Селянським банком маєтків за свій рахунок, то архівні документи фіксують 10 маєтків по Мелітопольському і 1 маєток по Бердянському повіту, які було представлено для покупки Селянським банком за свій рахунок з 1905 до 1907 року [51]. Із них по Мелітопольському повіту було завершено тільки три справи (маєтки Агаймани, Кашкабаш та Попелак із Орлянськ-Златоподем) [51, арк. 48зв.-49; 53; 54]. Опубліковані звіти Селянського банку фіксують продаж в 1901 році ще трьох маєтків при Домузлі - Фальц-Фейна, Жамговцева та Непеніна [9; 48]. Справа по Бердянському повіту була завершена – в 1906 р. Селянський банк придбав землю при с. Емір, Олександрівської волості [9; 51, арк. 1зв.-2].

Якщо зважити на те, що опис маєтку представлявся власником на початку справи, то, незалежно від того продали його або справа була зупинена, теоретично, власниками, могло бути створено 14 описів маєтків.

Що стосується звітів оцінщиків, то із 7 записів по маєткам, продаж яких був зупинений, огляд відбувся у трьох маєтках (Попова, Канкріна і Іваненко) [51, арк. 48зв.-49]. В інших чотирьох, згідно документів, огляду не було. З цього можна зробити висновок, що могло бути створено 11 звітів оцінщиків.

Стосовно купівлі Селянським банком маєтків в Катеринославській губернії, слід зазначити, що опубліковані банківські звіти фіксують купівлю одного маєтку в Олександрівському повіті – Тихоміровою А.І. (1907) і 5 купівель в Бахмутському повіті – Тимчинського (1901), Месарош (1903), Бахмутського Ф.І., Сипягіної П.Н., Шияновой О.В. (1906), Балабанова С.В., Балабанова В.В. (1907) [8; 9].

Загальна кількість первинної джерельної бази може становити 20 описів, складених власниками і 17 звітів оцінщиків.

Значне збільшення кількості справ купівлі Селянським банком маєтків документи фіксують з 1915 року, що було пов'язано із ліквідаційними законами проти іноземних вихідців. Було розпочато купівлю 191 маєтку в Мелітопольському і 83 маєтків в Бердянському повітах, але кількість зупинених справ досить значна [51, арк. 1зв.-14, 48зв-78].

Найбільш повний список маєтків, куплених банком, датований 1917 роком налічує 110 маєтків іноземних вихідців, 20 маєтків в Бердянському повіті та 90 в Мелітопольському [56].

Теоретична джерельна база може складати не менше 135 оціночних звітів – 110 в Мелітопольському та Бердянському повітах і 25 в Олександрівському, Бахмутському та Маріупольському.

Кількість документів, які повинні були створені в процесі діяльності Селянського банку представлено у таблиці 4. Їх загальна кількість складає 2752 одиниці.

Таблиця 4. Теоретична кількість описів та доповідей про оцінку майну створених Селянським банком

	Бахмутський	Олександрівський	Маріупольський	Бердянський	Мелітопольський
Кількість описів та доповідей по позикам	620	242	32	34	1652
Власницьких описів та доповідей під час купівлі маєтків за рахунок банку	10	2		2	23
Доповідей про оцінку майна іноземних вихідців	11	10	4	20	90

Все вищезазначене дає можливість стверджувати, що теоретична кількість документів позикових установ могла складати не менше 4041 одиниці.

Через масовий характер описово-статистичних документів позикових установ на даний час вирахувати реальний відсоток їх збереження досить складно. Але проведена нами евристика архівних фондів Державного архіву Автономної Республіки Крим та Російського державного історичного архіву свідчить про досить значну кількість збережених справ.

У процесі подальшого дослідження планується проведення аналізу формулярів описово-статистичних документів позикових установ, а також виявлення їх інформаційного потенціалу для дослідження землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я.

Джерела та література

1. Елисеєва Н.В. Статистические публикации Дворянского Банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX века: автореф. дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Наталия Викторовна Елисеєва. – М., 1984. – 16 с.
2. Имения принятые в залог Государственным Дворянским земельным банком в 1886-1900 годах. Вып. 1-10. – СПб, 1896-1905.
3. Инструкция поверенным обществ взаимного поземельного кредита о составлении описаний закладываемых имений. – СПб: Типография Товарищества «Общественная польза», 1869. – 70 с.
4. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / [В.И. Бовыкин, С.В. Воронкова, А.Г. Голиков и др.]; под ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1979. – 415 с.
5. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906-1910. – СПб., 1910. – С. 1, 116, 82.
6. Отчет Государственного дворянского банка за 1886-1900. – СПб., 1888-1901. – 230 с.
7. Отчет Государственного дворянского банка за 1901 – 1915. – СПб., 1902 – 1916.
8. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1883-1896. – СПб., 1884 - 1896. – 46, 15, 8 с.
9. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1896-1915.- СПб., 1898-1916. – 691 с.
10. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1870 год. – СПб., 1870. – 16 с.
11. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1873 год. – СПб., 1873. – 64 с.
12. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1875 год. – СПб., 1875. – 4, 59 с.
13. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1876 год. – СПб., 1876. – 5, 50, 7 с.
14. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1877 год. – СПб., 1877. – 4, 44, 7 с.
15. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1878 год. – СПб., 1878. – 7, 47 с.
16. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1879 год. – СПб., 1879. – 2, 11, 43 с.
17. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1879-1880 гг. – СПб., 1880. – 5, 37 с.
18. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1881-1882 гг. – СПб., 1882. – 11, 131 с.
19. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1882-1883 гг. – СПб., 1883. – 8, 145 с.

ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ЗЕМЕЛЬНОЇ ПОЗИКИ ЯК ДжЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

20. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1883-1884 гг. – СПб., 1884. – 10, 145 с.
21. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1884-1885 гг. – СПб., 1885. – 2, 115 с.
22. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1885-1886 гг. – СПб., 1886. – 4, 129 с.
23. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1886-1887 гг. – СПб., 1887. – 2, 4, 175 с.
24. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1887-1888 гг. – СПб., 1888. – 2, 4, 201 с.
25. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1888-1889 гг. – СПб., 1889. – 3, 161 с.
26. Отчет оценочной комиссии Общества Взаимного Поземельного Кредита за 1889-1890 гг. – СПб., 1890. – 2, 4, 181 с.
27. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1890-1891 отчетный год. – СПб., 1891. – 2, 6, 12, 309 с.
28. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1891-1892 отчетный год. – СПб., 1892. – 2, 6, 1, 321 с.
29. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1892-1893 отчетный год. – СПб., 1893. – 2, 6, 8, 289 с.
30. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1893-1894 отчетный год. – СПб., 1895. – 2, 6, 12, 347 с.
31. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1895 отчетный год. – СПб., 1896. – 2, 6, 8, 285 с.
32. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1896 отчетный год. – СПб., 1897. – 2, 4, 6, 201 с.
33. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1897 отчетный год. – СПб., 1898. – 2, 6, 6, 195 с.
34. Отчет Особого отдела Государственного дворянского земельного банка за 1898 отчетный год. – 1899. – 2, 6, 6, 195 с.
35. Проскурякова Н.А Земельные банки Российской империи / Наталья Ардалионовна Проскурякова. – М., РОССПЭН 2002. – 520 с. – (Серия экономическая история: док-ты, исследования, переводы).
36. Полное Собрание Законов Российской Империи (далее – ПСЗ) II № 42280. – 1 июля 1865 г. Высочайше утвержденный Устав Общества Поземельного Кредита. – С. 745-752.
37. ПСЗ III 3016. – 3 июня 1885 года. Высочайше утвержденное Положение о Государственном Дворянском Земельном Банке. – С. 263 – 268.
38. ПСЗ III 12195. – 27 ноября 1895. – Высочайше утвержденный Устав Крестьянского Поземельного Банка. – С. 642- 655.
39. ПСЗ III 18797. - 10 июня 1900. – О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку продолжать покупку и продажу земель за свой счет. – С. 696.
40. ПСЗ III 26578. – 14 июля 1905. – Высочайше утвержденное положение Комитета Финансов. – О восстановлении операций Крестьянского Поземельного Банка, ограниченных Высочайше утвержденным, 26 марта 1904 года, положением Комитета Финансов. – С. 605.
41. ПСЗ III 34859. – 1 марта 1911 г. Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и государственною Думою закон. – О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку продолжать покупку и продажу земель за свой счет. – С. 125.
42. Сборник правил и инструкций по Государственному дворянскому земельному банку 1885-1908. – СПб, 1909. – 2, 4, 507 с.
43. Сборник циркуляров и распоряжений по Крестьянскому поземельному банку за 1916-1917. – СПб., 1917. – 445 с.
44. Скоров А. Сборник узаконений и распоряжений правительства, относящихся до поземельного устройства крестьян всех наименований / Александр Флегонтович Скоров. – Том 1. – М., 1886. – 1018 с.
45. Статистические материалы к отчету Крестьянского поземельного банка за 1908-1914 гг. – СПб., 1911-1916.
46. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 8, 281 арк. О ссуде, испрашиваемой Елизаветскому обществу при с. Елизаветовке Веселовской волости.
47. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 16, 256 арк. О ссуде испрашиваемой Павловским сельским обществом, Балковской волости, Мелитопольского уезда.
48. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 215, 84 арк. Дело о покупке земли за счет собственного капитала Крестьянского поземельного банка у Фальц-Фейна из дачи Домузлы Ивановской волости, Мелитопольского уезда.
49. ДААРК. – Ф. 71. – Оп.1. – Спр. 219, 122 арк. Дело о выдаче ссуды Н-Серагозскому товариществу на покупку земли у Кудрявцева Ф.Д. в д. Акимовке Аким волости, Мелитопольского уезда.

50. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 252, 186 арк. Дело о ссуде, испрашиваемой Акимовским сельским обществом на покупку земли у вдовы генерал-лейтенанта О.И. Макшеевой-Мамоновой при с. Ново-Григорьевке Юзкуйской вол., Мелитопольского уезда.
51. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 2098. Поуездный реестр дел по покупке имений за счет Крестьянского поземельного банка.
52. ДААРК. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 2872, 75 арк. Дело о покупке имения Винса при с. Мордвиновка.
53. ДААРК. – Ф. 377. – Оп. 1. – Спр. 4938, 210 арк. К сведению и руководству.
54. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 592. – Оп. 43. – Спр. 2332. Мелитопольский уезд. Дело о покупке Банком имения Колчанова А.М.
55. РДІА. – Ф. 592. – Оп. 43. – Спр. 2334. Мелитопольский уезд. Дело о покупке Банком имения графа Келлер Е.Э. фон Дамнитц М.Л. и Г.Л.
56. РДІА. – Ф. 1483. – Оп. 1. – Спр. 30, 52 арк. Законодательные материалы к узаконениям 2 февраля и 13 декабря 1915 года о ликвидации немецкого засилья.

Латишева О.В.

УДК 94 (477) “192/193”:369.03

ЄФРЕМОВ Д.І.: ПЕРШИЙ ГОЛОВА ДЕРЖСТРАХУ СРСР

Сучасники вважали його «...засновником радянського страхування, як творця Держстраху, що присвятив цій справі чотири останні роки свого кипучого життя і десятки тисяч годин напруженої праці, позаяк робочий день тов. Єфремова, зазвичай, продовжувався 16–17 годин» [1]. Саме так писав про нього С.М. Розеноєр, присвятивши Домініку Івановичу Єфремову брошуру, яка висвітлювала біографію звичайного державного посадовця.

Він народився грудневого дня 1881 р. в м. Вишки поблизу Двинська у родині дрібного кустаря, а наприкінці 80-х рр., коли сім'я переїхала до Петербурга, батько заснував власну майстерню. Повсякденні турботи, починаючи з 8-річного віку, виконував Домінік. У 1892 р. його віддали до 4-х класного Володимирського міського училища, яке він успішно закінчив, а після успішних вступних іспитів у 1897 р. був зарахований до 4-го класу 2-го Сант-Петербурзького реального училища. Навчання давалося легко, відтак у 1901 р. став студентом Гірничого інституту, де познайомився з ідеями «революційного марксизму» [2]. За участь в організації підпільної типографії був арештований у 1903 р. та відбував ув'язнення в одиночній камері Петропавлівської фортеці більше роки (квітень 1903 – травень 1905 р.). вивчав суспільні науки – філософію, психологію, ідеологію народництва, марксизм. Під час ув'язнення був засуджений до «вічного» поселення в Сибіру та відправлений до Тобольської губернії – м. Туринськ, але йому вдалося втекти. В серпні 1905 р. опинився у Києві та Одесі, заснував там нелегальну типографію. Черговий арешт застиг його в Петербурзі, а покарання відбував в Архангельській губернії – м. Кемськ. Активна революційна діяльність розпочалася після жовтневого перевороту у Москві, де він входив до бойової п'ятірки Сокольницького району, а в травні 1918 р. був обраний секретарем Московського комітету партії, згодом очолював політвідділ 10-ї армії, член Ревміськради армії.

По завершенню громадянської війни його мобілізували на роботу до Катеринінської, а згодом Донецької залізниці, певний час працював в Криму – членом президії обкому партії. 6 березня 1922 р. ЦК партії висунув його на посаду голови держстраху, а на першому засіданні його Головного правління, яке відбулося 10 березня, Єфремов взяв на себе керівництво основними відділами: загальним, організаційно-інструкторським, фінансовим. Він головував на усіх засіданнях Правління, а їх за 9 місяців 1922 р. було 60 [3]. За вересень 1922 р. Держстрах надіслав на місця 29 циркулярів, з них 17 по лінії загального та фінансового відділу [4], якими він керував безпосередньо. Вони стосувалися різних питань: біографічних даних співробітників, організації на місцевих товарних біржах страхових операцій, повернення коштів за окладне обов'язкове страхування, використання ярмарок для пропаганди ідеї державного страхування, відносин місцевих органів Держстраху з виконкомами, застосування невідкладних заходів по обов'язковому невідкладному страхуванню державного майна, оцінок майна, яке підлягало страхуванню, правил звітності, страхування орендованого державного майна, принципів розвитку кооперативного страхування, регулювання витрат на утримання апарату тощо.

Проголошення непу, яке актуалізувало проблему державного та кооперативного страхування майна. 6 липня 1922 р. Раднарком змусив державні установи переходити на госпрозрахунок, тому місцеві страхові організації вийшли зі складу губфінвідділів, де вони перебували на правах підвідділів. Держстрах діяв за власні кошти, тобто з відрахування страхових надходжень. Стартовий капітал Держстраху становив 5 млн рублів, яких не вистачило навіть на утримання апарату, тому Єфремов «...випросив у Наркомфіна в рахунок основного капіталу безпроцентну позику в 50 млн рублів (грошзнаками) на 6 місяців» [5].

Економічна ситуація в промисловості і сільському господарстві виявилася малосприятливою для організації державного страхування: бездіяльність підприємств, засуха у південних губерніях, голод, захмарна інфляція, колапс грошової системи. 8 березня Єфремов вперше з'явився в коридорах Держстраху, а 25 березня запропонував перейти до обов'язкового страхування в тих губерніях, де зберігся колишній земський агентський апарат. Реформаторський курс голови правління Держстраху полягав в тому, що саме він, ризикуючи справою, впровадив окладне страхування посівів, худоби, чого не робили земства, а також дворові норми страхування від вогню, хоча з 1 жовтня 1922 р. визнали ефективними норми страхування будівель.

В архівах України збереглися протоколи засідання Держстраху за участі Єфремова та членів правління Укрдержстраху. 31 травня 1922 р. Д.І. Єфремов головував на засіданні Держстраху, яке обговорило питання